

מאמר זה עוסק בתפקידו של חוב בפרקטיקות הגירה עכשוויות. המאמר בוחן כיצד הגירה הממומנת באמצעות חוב מערערת את התפיסות הבינאריות שמקובל להמשיג באמצעותן את תופעת ההגירה – "סחר בכני אדם" מול "הברחת מהגרים", "לא חוקי" מול "חוקי", "בכפייה" מול "מרצון" – ומעוררת שאלות בנוגע להבניה הליברלית של "חירות" ו"עבדות" כקטגוריות מנוגדות. הספרות המחקרית חושפת שלפעמים, בעטיו של החוב, מהגרים נלכדים במשך שנים בתוך יחסי תלות א-סימטריים, פרסונליסטיים (personalistic) מאוד, ולעיתים קרובות אפילו אלימים.¹ עם זאת, בו בזמן, מהגרים רבים עושים שימוש בחוב כאמצעי המאפשר להם להבטיח את חירותם בעתיד. מימון הגירה באמצעות חוב יכול להיות בחירה יזומה מבלי להיות בחירה "אוטונומית" או "מרצון", והחלטות של מהגרים ליטול על עצמם חוב שיוכיל למגבלות חמורות על חירותם מתקבלות על רקע מדיניות בתחום ההגירה ובתחומי מדיניות נוספים שמצמצמים מאוד את האלטרנטיבות הזמינות להם. הפגיעות לניצול ולהתעללות היא גם תוצר של הבניה פוליטית, וגם מי שנכנסו לחובות במסגרת תוכניות הגירה מדינתיות נותרים פעמים רבות חסרי הגנה הן כעובדים והן כחייבים. לאמיתו של דבר, מהגרים רבים מוחרגים מאותן זכויות וחירויות שאמורות, תאורטית, להוות הגנה מפני עבדות. כפי שנטען בפרק הסיכום, מצב זה ממחיש את הרלוונטיות העכשווית של טענתו ההיסטורית של לוסורדו (Losurdo) על אודות המציאות נטולת החירות (illiberal) במהותה של חברות המגדירות את עצמן כליברליות. נותרו "סעיפי החרגה" באמנה החברתית שכביכול מעניקה שוויון וחירות אוניברסליים – סעיפי החרגה בעלי השלכות שליליות מרחיקות לכת לא

* Julia O'Connell Davidson, *Troubling Freedom: Migration, Debt, and Modern Slavery*, MIGRATION STUDIES 176 (2013). 1. אנו מודות לכותבת ולהוצאה על הנכונות לפרסם את המאמר המתורגם בכתב העת משפט, חברה ותרבות. תרגום לעברית: טטיאנה שוורצמן צבעוני (עבור SZ Translation); עריכה אקדמית: גב' נעה מליניאק, גב' מאיה קידר, פרופ' הילה שמיר ועו"ד חני בן ישראל. הערות השוליים לאורך המאמר הן של עורכות התרגום ואינן מופיעות בטקסט המקורי.

** פרופ' לסוציולוגיה, בעת כתיבת המאמר באוניברסיטת נוטינגהאם, ובעת פרסום התרגום באוניברסיטת בריסטול, אנגליה.

1 הכותבת עושה שימוש במונח "פרסונליסטי" כמונח המתאר את הפן האישי ביחסי הכוח והתלות שמאפיינים חלק ממערכות יחסי העבודה של מהגרים. לשימוש במונח זה לתיאור מערכת היחסים בין מהגרות עבודה למעסיקים ומעסיקות בתחום משק הבית ראו, BRIDGET ANDERSON, *DOING THE DIRTY WORK? THE GLOBAL POLITICS OF DOMESTIC LABOUR* 6 (2000).

רק על קבוצות רבות של מהגרים, אלא גם על אזרחים עניים ו/או מודרים באופנים אחרים.

מבוא

יש סיבות דחופות וחשובות לחקור את התופעות שמקובל לקבץ תחת הכותרת "הגירה כפויה" (Castles, 2003), ואשר נהוג לכלול בהן גם תהליכים ותוצאות שלעיתים מכונים "סחר בבני אדם". עם זאת, יש סיבות דחופות וחשובות לא פחות לגשת הן לקטגוריה המצומצמת יותר של "סחר בבני אדם" והן לקטגוריה הרחבה של "הגירה כפויה" במשנה זהירות. שתי הקטגוריות משקפות נטייה רווחת לדמיין הגירה באופן בינארי: הגירת פנים לעומת הגירה בינלאומית, הגירה זמנית לעומת הגירה לשם השתקעות ממושכת, הגירה חוקית לעומת הגירה בלתי חוקית, הגירה כפויה לעומת הגירה מרצון (King, 2002). השימוש בדיאדה "כפייה/רצון" בהקשר זה נפוצה ביותר (נעשה בה שימוש, למשל, בהקשרים של עבודה, זנות ונישואין), ומקורה בהגות הליברלית שלאחר עידן הנאורות – הגות שנשתה לתאר את המציאות באמצעות קטגוריות בעלות מבנה בינארי או דואלי (Radin, 1996; Prokhorovnic, 1999). הגות זו נטועה בתפיסה כי חופש פירושו חירות הפרט, תצורה של חופש שהובנה כ"מצבו הטבעי של האדם", וכן כהיפוכה של העבדות (Prakash, 1993: 143; Brace, 2004). המונחים "עבדות" ו"חירות" מומשגים אפוא כקטגוריות מנוגדות וקבועות ומשתלבים עם תפיסות בינאריות רווחות אחרות בהגות הליברלית. ביחד תפיסות אלה מתארות עולם חברתי שבו בני אדם יכולים להימצא רק באחד משני מצבים: מצב של חירות, שבו מובלעת ההנחה שבני האדם ממשיים ריבונות עצמית; או מצב של עבדות, שבו בני האדם נעדרים פועלות (agency) ודינם כדין אובייקטים. בהקשר של הגירה, תפיסה זו מובילה לנטייה לתאר שתי קטגוריות נפרדות של מהגרים: מחד גיסא, מי שההגירה נכפתה עליהם בגלל נסיבות שאינן בשליטתם או מי שהועברו ממקום למקום בכפייה למטרות ניצול על ידי "סוחרים"; ומנגד, מי שיש בידיהם בחירה, שליטה, ופועלות ביחס להגירתם. בקטגוריה השנייה נכללים גם מי ששיטתו פעולה עם "מבריחים" במטרה לחצות את הגבול באופן בלתי חוקי (Anderson & O'Connell Davidson, 2003; Turton, 2003).

מאמר זה עוסק בתפקידו של חוב בפרקטיקות הגירה עכשוויות. מטרתו לבחון כיצד תופעת ההגירה הממומנת באמצעות חוב מערערת את התפיסות הבינאריות הליברליות שמקובל לפרש באמצעותן את תופעת ההגירה, ובכלל זה את ההבניה של המושגים "עבדות" ו"חירות" כקטגוריות מנוגדות. זאת, משום שאף שכניסה לחובות עשויה לקפל לתוכה הגבלות חמורות ונרחבות על חירות, חוב הוא גם אמצעי שבני אדם רבים מנסים להבטיח ולהרחיב על ידו חירויות עתידיות. במילים אחרות, מימון הגירה באמצעות חוב יכול להיות בחירה יזומה מבלי להיות בחירה מרצון, או אוטונומית. למעשה, למדיניות ההגירה שמדינות מאמצות השפעה מהותית על נטילת חוב על ידי מהגרים. חוב עשוי להיות מרכיב בהגירה, בין אם מדובר בתוכניות הגירה מדינתיות ובין אם מדובר בהגירה בלתי מתועדת – והזכויות החירויות וההגנות העומדות למהגרי עבודה בתוכניות הגירה מדינתיות אינן מובטחות בפועל יותר מאלו של מהגרים שצברו חוב בתהליך הגירה לא מתועדת.

כפי שנטען בפרק הסיכום, עיסוק באי־החירות (unfreedom) שנגרמת כתוצאה מחוב המחיישה את הרלוונטיות העכשווית של טענתו ההיסטורית של לוסרדורו (2011) בדבר המציאות נטולת החירות (illiberal) במהותה של חברות המגדירות את עצמן כליברליות. נותרו "סעיפי החרגה" באמנה החברתית שכביכול מעניקה שוויון וחירות אוניברסליים – סעיפי החרגה בעלי השלכות שליליות מרחיקות לכת לא רק על קבוצות רבות של מהגרים, אלא גם על אזרחים עניים ו/או מודרים באופנים אחרים.

א. הברחת מהגרים וסחר בבני אדם כהגירה בלתי חוקית ככפייה ומרצון

החל משנות ה־90, "סחר בבני אדם", המתואר גם כ"סחר עבדים מודרני", ששוויו מיליארדי דולרים לארגוני פשע בינלאומיים, קיבל בולטות בדיונים על אודות מדיניות הגירה. התופעה הייתה למוקד הפעילות של מגוון רחב של ארגונים לא ממשלתיים – בינלאומיים ומקומיים, ארגוני צדקה וקבוצות לובי פוליטיות. במונחים כלליים, נהוג לחשוב ש"סחר" פירושו העברת אנשים ממקום למקום בכפייה או במרמה במטרה להביאם למצבי ניצול ולתנאים דמויי־עבדות. מנקודת מבטם של העוסקים בזכויות אדם, ההיבטים המטרידים של התופעה הם תוצאותיה (אלימות, כליאה ו/או ניצול) והתרמית, הכפייה ו/או האלימות שאנשים חווים בתהליך ההגירה. עם זאת, "סחר" ממוסגר בדין הבינלאומי גם כתת־קטגוריה של הגירה בלתי חוקית וכתופעה מובחנת מ"הברחה".

האספה הכללית של האו"ם אימצה בזה אחר זה שני פרוטוקולים משלימים במסגרת האמנה נגד פשע מאורגן חוצה גבולות בנובמבר 2000: הפרוטוקול למניעה, לדיכוי ולהענשה על סחר בבני אדם, בעיקר נשים וילדים; והפרוטוקול נגד הברחת מהגרים דרך היבשה, הים והאוויר. הצמדת שני הפרוטוקולים זה לזה, והכללתם יחד תחת אמנה זו הם מהלכים הגיוניים מנקודת מבטם של רוב השחקנים המדינתיים מכיוון ש"הברחה" ו"סחר" נחשבים פשעים המפריים את זכותן ואת חובתן של מדינות לשלוט בגבולותיהן ולקבוע מי רשאי להיכנס לשטחן. אולם ההבחנה בין שני המונחים הינה משימה מורכבת יותר (Anderson & O'Connell Davidson, 2003).

על פי ההגדרה בפרוטוקול האו"ם, "סחר" אינו אירוע נקודתי וחד־פעמי אלא תהליך המתפרש על פני פרק זמן (וכרוך בגיוס, הובלה ושליטה) שמטרתו היא ניצול. המושג "ניצול" אינו מוגדר בפרוטוקול, אך על פיו תהליך ה"סחר" יכול להיות מאורגן במגוון דרכים. קובעי מדיניות, פעילים בארגונים לא ממשלתיים ואנשי אקדמיה הרואים ב"סחר" מושג משמעותי מדגישים בדרך כלל שתי קבוצות עיקריות של הברלים בין "סחר" ובין "הברחה". ההבדל הראשון עניינו ממד הזמן. התפיסה הרווחת היא ש"סחר" כרוך במערכת יחסים שנמשכת גם לאחר מעבר הגבול, ואילו אנשים שהוברחו בדרך כלל נאלצים להסתדר בכוחות עצמם לאחר חציית הגבול (Australian Government AIC, 2008), או במילותיהם של ביילס ואח' (Bales et al., 2009: 40): "במקרה של סחר פעולת ההברחה היא רק שלב מקדמי בתהליך המוביל לעבדות". מקובל אפוא לראות ב"הברחה" וב"סחר" תופעות שלעיתים יש חפיפה ביניהן בשלבים הראשונים של התהליך, אך הן מתגלות כשונות מאוד זו מזו לאחר ההגעה למדינת היעד (Kyle & Koslowski, 2011).

ההבחנה העיקרית השנייה בין "סחר" לבין "הברחה" הינה ש"סחר" הוא אקט הכרוך בכפייה ו/או תרמית, ואילו "הברחה" היא פעולה שנובעת "מהרצון החופשי" של מי שהוברחו (CPS, 2012). ההנחה המובלעת בהפרדה הבינארית בין הגירה כפויה לבין הגירה מרצון חופשי משתקפת בחובות שיש למדינות כלפי שתי קבוצות מהגרים אלו. אומנם חובותיהן של מדינות כלפי קורבנות סחר מצומצמות למדי, אך הן עדיין רחבות יותר מחובותיהן של מדינות כלפי מהגרים שהוברחו (Bhabha & Zard, 2006). פעמים רבות התפיסה ההיררכית שנותנת עדיפות לזכויות של "אנשים שנסחרו" על פני זכויות של מהגרים בלתי מתועדים מקבוצות אחרות מקבלת את תמיכתם של ארגונים לא ממשלתיים וקבוצות לובי הפועלות למען זכויות אדם. לדוגמה, שילה ג'פריז (1: 2002, Sheila Jeffreys), חברת הקואליציה נגד סחר בנשים, אמרה כך:

"בעוד שאפשר לראות בהברחה פשע נגד המדינה, והיא כרוכה באינטרס משותף של המבריה והמוברחה, סחר הוא פשע נגד האנשים שנסחרו. בדרך כלל מהגרים שהוברחו נעזבים לנפשם במדינות היעד, לאחר שהם משלמים את חובם למבריהם. אם הם אינם נתפסים על ידי הרשויות, יש להם חופש פעולה ויכולת לחפש דרך להתקיים. קורבנות סחר מוצאים את עצמם לרוב משועבדי חוב לסוחרים [...] אנשים ש'הוברחו' אינם משועבדים כך. סחר הוא משבר זכויות אדם מנקודת מבטו של האדם הנסחר".

ג'פריז שותפה אפוא להנחה כי היחסים במצב של "הברחה" מסתיימים עם הגעת המהגרים למדינת היעד. אלא שג'פריז אינה לוקחת בחשבון את העובדה שההודמנויות של מי שהיו שותפים למה שנחשב ל"פשע נגד המדינה", לאחר שהם "נעזבים לנפשם", מצומצמות מאוד בדרך כלל. מעבר לכך, מהגרים שהוברחו חוששים שיאבדו את חירותם הפיזית ו/או יגורשו ממדינת היעד אם ייתפסו על ידי הרשויות. השילוב של מרכיבים אלו עלול להביא את המהגרים להסכים – או לשלול את יכולתם להתנגד – ליחסי עבודה שיש בהם ניצול חמור ואף אלימות, ולתנאי עבודה גרועים ביותר. בו בזמן בחירתה של ג'פריז להדגיש את החוב כאחד המנגנונים החשובים שבאמצעותו סוחרים שולטים בקורבנותיהם משקפת תפיסה מקובלת מאוד בשיח הדומיננטי על סחר. עם זאת, כפי שאטען בחלק הבא, בחינה מעמיקה יותר של תופעת ההגירה הבלתי מתועדת בצילו של חוב אינה מחדדת את ההבחנה בין "סחר" לבין "הברחה", אלא דווקא חותרת תחתיה.

ב. הגירה, חוב וההבחנה בין "הברחה" לבין "סחר"

אף על פי שתופעת ההגירה בעת הזו נשענת על גורמים רבים ומגוונים, החובות שבהם נתונות מדינות מוצא רבות ומדיניות נאו-ליברלית שנובעת לעיתים מהתנאים שמציבים גופים בינלאומיים להחזרת החוב, עומדים ברקע ההחלטה של רבים מאזרחיהן להגר (וראו למשל Quintana, 2004). למדינות השקועות בחוב יש אינטרס כלכלי חזק לעודד הגירה, בעיקר משום שהכספים שמהגרים שולחים למשפחותיהם במדינות המוצא (remittances) מהווים תחליף למערכי רווחה שאין ביכולתה של המדינה לספק. על פי דיווחים, סך הכספים שמהגרים שלחו למדינות מוצאם בשנת 2010 היה גבוה בהרבה מהיקף תקציב הסיוע הבינלאומי הרשמי למדינות מתפתחות, והיווה "יותר מ-10% מהתוצר הלאומי הגולמי (תל"ג) של מדינות מתפתחות רבות" (World Bank, 2011).

אלא שהאפשרויות להגר באופן חוקי מוגבלות מאוד. כמו כן, נוכח מדיניות ההגירה המוקשחת תדיר של מדינות יעד להגירה, והידוק ההגנה על גבולותיהן, שוק הצללים לשירותי תיווך בקשר עם הגירה התרחב והפך מגוון יותר עם השנים (Alpes, 2011; Kempadoo et al., 2005). שירותי תיווך הגירה כרוכים בדרך כלל בעלויות גבוהות מאוד, כך שהמהגרים שנאלצים לשלם עבורם עלולים למצוא את עצמם בחובות למגוון צדדים שלישיים (ראו למשל Kwong, 2002; Schloenhardt, 2003; Marshall & Thatum, 2005; Chu, 2010; Stoll, 2010; Furst-Nichols & Jacobsen, 2011; Kagan, 2011; Triandafyllidou & Maroukis, 2012).

לעיתים החוב הינו כלפי גורמי התיווך עצמם, אך לא בהכרח. כפי שהראה המחקר של צ'ין (Chin, 1999), שעסק בהגירה מסין לארצות הברית, גורמי התיווך מתעקשים לעיתים לקבל את התשלום מייד עם ההגעה למדינת היעד. למרות זאת, גם מהגרים שפרעו את חובם עם הגעתם למדינת היעד, אינם בהכרח חופשיים מחוב. צ'ו (Chu, 2010) מתארת במחקרה תמהיל מגוון של הלוואות מחברים, קרובי משפחה ואחרים, הן במדינת המקור והן מחוצה לה, שמהגרים לארה"ב ממחוז פוג'יין בסין נאלצים ליטול כדי להשיג את סכומי העתק הנדרשים למימון הגירתם. כמו כן צ'ין במחקרו מתאר אמצעים אלימים מאוד המופעלים לעיתים נגד משפחות המהגרים בסין, וזאת כדי לאלצם לשלם את דמי התיווך. כך המהגרים מוצאים את עצמם תחת מכש לחצים אדיר לפרוע את חובם בכל דרך אפשרית. מחקר אחר על מהגרי עבודה מסין מלמד גם הוא על כך שמהגרים שלוו סכומים גדולים ממשפחתם ומחבריהם כדי לממן את תהליך ההגירה עלולים להיות פגיעים לעבודה בכפייה במדינות היעד (Kagan, 2011).

במקרים אחרים המהגרים נותרים חייבים למי שארגנו את הגירתם ו/או מוצאים עצמם עובדים תחת שעבוד חוב. אין משמעות הדבר שהמהגרים בהכרח ייפגעו או ירומו, שכן בתעשיית תיווך ההגירה פועלים גם אנשים ישרים שנוהגים בהגינות במהגרי העבודה שהם מסייעים להם, ויש מעסיקים שמכבדים את חוזה שעבוד החוב ואינם מנצלים את כוחם (Sobieszczyk, 2002). עם זאת, מצב זה עלול לפתוח פתח לניצול חריף ביותר. פירעון החוב שצוברים מהגרים בלתי מתועדים בתהליך ההגירה שלהם – ואין זה משנה למי הם חייבים – עלול לארוך חודשים ואף שנים. במהלך פרק הזמן הזה הם עלולים להיות חשופים לאלימות, לכליאה פיזית ולניצול חמור בעבודתם – כתוצאה מהחוב.

אלא שגורמים מדינתיים אינם מגדירים באופן אוטומטי מהגרים השקועים בחוב ושחוו ניצול והתעללות בתהליך ההגירה או במהלך העבודה במדינת היעד כ"אנשים שנסחרו". כך, לדוגמה, עלון מידע של מחלקת המדינה האמריקנית מסביר את ההבדל בין "סחר" לבין "הברחה":

"הברחת בני אדם מתבצעת בדרך כלל בהסכמת המוכרחים, והם נאלצים פעמים רבות לשלם כסף רב עבור ההברחה [...] אנשים שהוכרחו עלולים להפוך לקורבנות של פשעים אחרים. נוסף על הסכנה שבמסע עצמו, המוכרחים הזרים (smuggled aliens) חשופים לאלימות פיזית ומינית. לעיתים קרובות בסוף מסעם, המוכרחים הזרים מוחזקים כבני ערובה עד שבני משפחתם או אנשים אחרים ישלמו את חובם [...] לעיתים אנשים שהוכרחו נקשרים ב'חוזה' עם המבריחים ומשלמים את חובם בגין ההברחה באמצעות עבודה (US State Department, 2006)".

מנקודת מבטם של המהגרים, קשה להבחין בהבדל מהותי בין "סחר" לבין "הברחה". למעשה, מעלון המידע שצוטט לעיל משתמע שלגבי מחלקת המדינה האמריקנית, ההבחנה בין "הברחה" לבין "סחר" נשענת על הכוונה ושיטת הפעולה של מי שמנצלים ומתעללים במהגרים – ולא על חוויות המהגרים, הלכה למעשה, במדינת היעד. ואף על פי כן, אפילו כאשר אנו עוסקים רק בכוונתם של ה"פושעים" המעורבים בדבר, ההבחנה בין "סחר" לבין "הברחה" נותרת מתעתעת. מקובל לומר שמברייחים מעוניינים להרוויח מפעולת העברת הגבול, בעוד שסוחרים מעוניינים "להרוויח מניצול הקורבן" (US State Department, 2006). אבל כאשר הרווח מההברחה מותנה בחודשים או בשנים של ניצול בעבודה, האם לא יהיה זה נכון לומר שלכתחילה מטרתו של ה"מברייח", בדומה למטרתו של ה"סוחר", היא להרוויח מניצול הקורבן?

מחלקת המדינה האמריקנית (US State Department, 2006) מתייחסת לטענה זו כך: "תרמית, שימוש בכוח ו/או כפייה מהווים חלק מהותי בסחר", ואילו אנשים שהוכרחו מסכימים לניצולם מיוזמתם ומרצונם. בהתייחסות זו מחלקת המדינה האמריקנית מתעלמת מהסבירות הנמוכה שמהגר יסכים הסכמה מלאה ומדעת ל"חווה הברחה" שבמסגרתו הוא צפוי להיאנס, לספוג אלימות פיזית או להיות מוחזק כבן ערובה. מעבר לכך, קובעי מדיניות ופעילים נגד סחר בבני אדם שניגשים לנושא מתוך דאגה לזכויות אדם (ולא מתוך ראייה צרה של צמצום הגירה או מניעת פשיעה) חולקים על עצם הרעיון שמהגרים מסכימים באופן מלא ומדעת להסדרים שבמסגרתם הם ינוצלו ניצול חריף ואלים. הם טוענים כי המושג "סחר" צריך לחול באופן רחב על כל המהגרים שעובדים בעבודות כפייה ומוחזקים בתנאי עבדות, "ללא קשר לאופן הגעתם למצב זה" (European Commission, 2004: 53). כמו כן לגישתם אין זה משנה אם מי שמנצלים את פגיעותם של המהגרים במדינות היעד פועלים במשותף עם מי שארגנו את תהליך ההגירה.¹

אלא שגם אלו שניגשים לנושא ה"סחר" מתוך דאגה לזכויות אדם נותרים נאמנים לתפיסה שלפיה יש הבחנה חדה בין שעבודם של קורבנות סחר בבני אדם כמי שהוכפפו באופן מוחלט לרצונו של אחר ובין מהגרים בעלי רצון חופשי שיש בידיהם פועלנות. מכיוון שפועלות מובנת בדרך כלל מבעד לעדשה של מגדר וגיל, ישנה נטייה לראות נשים וילדים (ובייחוד אלו שעוסקות בזנות) כקורבנות סחר, הרבה יותר מאשר גברים בגירים. אלא שגם כאן סוגיית החוב יוצרת תמונה מורכבת יותר. מחקר שנערך בנוגע למהגרות מניגריה שעוסקות בעבודת מין באיטליה מראה כי מצבן של נשים אלו מהווה דוגמה מובהקת ל"עבודות מין" (sex slavery) (שנובעת מחוב (ראו למשל Kara, 2010)). חובן של נשים אלו נוצר עקב התקשרות עם "ספונסר" המחייב אותן לשלם בין 40,000 ל-100,000 דולר אמריקני מתוך הרווחים העתידיים שלהן מזנות, תמורת הבאתן לאירופה בבטחה. עם הגעתן ליעד הנשים מועברות לשליטתה של "מאדאם" שמספקת להן חדר ומזון (שעלותם מתווספת, לרוב, לחוב המקורי של הנשים) ומפקחת על כניסתן לעבודה בזנות רחוב ועל סגנון עבודתן. נוסף על החוב עצמו, מופעלים על המהגרות מנגנוני שליטה נוספים הכוללים הפחדה, איומים באלימות ואלימות כלפיהן וכלפי משפחותיהן במדינות המוצא (Cole & Booth, 2007: 120).

עד כאן נראה שהמתואר הוא מקרה מובהק של "סחר". ואולם המחקר מראה שאלימות פיזית אינה מאפיינת עקבי או אוניברסלי של היחסים בין מהגרות הנתונות בחוב לבין נושיהן; בדרך כלל אין תרמית כאשר לסוג העבודה שתידרש מהנשים כדי לשלם את החוב; וברוב

המקרים הנשים מסדירות את חובן בתוך תקופה של שנה עד שלוש שנים. בתום פרק זמן זה רובן משתחררות משליטתה של המאדאם. למעשה, לאחר הסדרת החוב יש בקרב הנשים מי שממשיכות לעבוד אצל המאדאם בתפקיד מפקחות על מהגרות אחרות, וחלקן בסופו של דבר הופכות לספונסריות בעצמן (Carling, 2005; Cole & Booth, 2007; Testai, 2008). התמונה העולה מן המחקר לגבי תופעה זו הינה כי אלימות וצורות שליטה אחרות הן בעיקר (אך לא באופן בלעדי) מנגנונים להבטחת פירעון מהיר של החוב – ולא מנגנון לאכיפת יחסים דמויי עבדות בין הנושה לבין החייבת (Testai, 2008). מאחר שהנשים הקרויות "מאדאם", השולטות בעובדות המין הניגריות באיטליה, אינן מנהלות בתי כושת שבמסגרת הפעלתם נדרשת אספקה של עובדות כדי להפעילם ברווח, מערכת ההגירה המתוארת כאן אינה אמצעי לגיוס ולשימור עובדות לצורכי ניצול עבודתן במקומות הנמצאים בבעלות "סוחרים". תחת כך, המאדאם מתווכת את כניסת המהגרות לזנות הרחוב, או כופה זאת עליהן, מכיוון שזנות רחוב היא הדרך היחידה (או הבטוחה ביותר) להרוויח במהירות את הסכום הדרוש כדי לשלם את סכומי העתק הנגבים מהן למימון הגירתן. מצב זה מדגים היטב את הקושי ליישם הלכה למעשה את ההבחנה בין מבריחים, שכוונתם להרוויח מתהליך מעבר הגבול, לבין סוחרים, שכוונתם להרוויח מניצול בשוק העבודה, ואת חוסר המשמעות של ההבחנה הזו מפרספקטיבה של הגנה על זכויות אדם.

אף על פי שהגירה בצילו של חוב של נשים ניגריות לאיטליה מכונה לעיתים תכופות "סחר" ו"עבודות מודרניות" על ידי פעילי זכויות אדם ופעילים נגד סחר בבני אדם, לפי המחקר של טסטאי (Testai, 2008) הנשים המעורבות אינן מסכימות עם הבחנות אלו בהכרח. בעיני רבות מהמהגרות, הספונסרים נתפסים כמי שמסייעים להן ולא כסוחרים עבדים. למעשה, המהגרות שרואיינו על ידי טסטאי ראו בחוב דבר שבשגרה על אף חוסר הנעימות שבו. המרואיינות הביעו רגשות מעורבים כלפי אלו שסייעו להן בתהליך ההגירה. כפי שהסבירה אישה ניגרית אחת:

"המאדאם גובה מאיתנו יותר מדי כסף [...] 80 מיליון לירות (40,000 אירו). כולם גובים ממך הרבה כסף. אבל זה טוב שהם הביאו אותנו לפה. הם עזרו לנו במוכן מסוים. הם שניים רק לישו" (Testai, 2008: 73).

האפשרות שנשים תבחרנה לכבד את החוזה משום שהוא מהווה אמצעי להשגת מטרה שהן הציבו לעצמן אינה מתיישבת בקלות עם השיח הדומיננטי בדבר "סחר כעבודות מודרניות", כפי שניתן להיווכח מהניסיון הבא ליישב בין שתי התפיסות:

"למרבה האירוניה, כוחן של רשתות הסחר הניגריות טמון באלמנט של הדדיות בין הסוחרים לבין הקורבנות [...] המחויבות של הקורבנות לברית הזאת מקשה מאוד על המאבק בצורה זו של 'סחר'. בכמה מדינות אירופיות הרשויות 'הצילו' נשים ממי שסחרו בהן, אולם הנשים חזרו לעבוד בזנות כדי למלא את ההתחייבויות שלהן כלפי הספונסרים" (Carling, 2005).ⁱⁱ כיצד ניתן ליישב בין התפיסה ש"סחר" כזה הינו עבודות מודרניות, לבין ההבנה שמתקיימים יחסי הרדיות בין ה"סוחרים" לבין ה"קורבנות" (או בין בעל העבדים לבין העבד)? עם זאת, הבחירה לתאר נשים אלו כמי ש"הוברחו" ולא כמי ש"נסחרו" פירושה להכיר בעובדה כי מהגרים שהוברחו חשופים לניצול אלים, אכזרי וממושך לא פחות מהניצול המזוהה עם "קורבנות הסחר". המאמץ ליישב את החוויה של המהגרות האלה עם תפיסה מסורתית ובינארית של סחר/הברחה, הגירה בכפייה/מרצון, ועבודות/חירות יוצרת אוקסימורון: אנו

מוצאים את עצמנו מסתכלים על "עבדים מרצון" ו"סחר מבחירה חופשית". כפי שיתבהר בפרק הבא, המונחים "סחר" ו"הגירה כפויה" גם הם אינם מתיישבים בקלות עם מחקר הנוגע ליחסים בין חוב, שלילת חירות והגירת עבודה בערוצים חוקיים.

ג. חובות והגירת עבודה בערוצים חוקיים

אף על פי ש"סחר" מופיע במשפט הבינלאומי כתת־קטגוריה של "הגירה בלתי חוקית", הגירת עבודה הנעשית בערוצים חוקיים עלולה להגביל את חירות העובדים באופן משמעותי ולכבול אותם ליחסי כוח ותלות המתאפיינים באי־שוויון משווע. למעשה, במקרים רבים מדיניות ההגירה של מדינות התלויות במהגרי עבודה שוללת במכוון ממהגרי העבודה גישה עצמאית לשוק העבודה ואת היכולת לנוע בו בחופשיות ולעבור ממעסיק למעסיק. לרוב מי שמבקשים להיות מהגרי עבודה מקבלים אשרת עבודה זמנית בלבד במדינת היעד, ובהתאם למדינה ולסוג האשרה שהם מקבלים, מוטלות עליהם מגבלות נוספות אשר מצמצמות את זכויותיהם ואת חירותם. יש, למשל, מדינות השוללות ממהגרי העבודה את הזכות להצטרף לארגוני עובדים ומחריגות אותם מחקיקת מגן בדיני העבודה, חקיקה שנועדה להעניק לעובדים זכויות והגנה (Anderson, 2013). דוגמה למדיניות כזו היא שיטת ה"קפאלה", שיטה ידועה לשמצה המשמשת להסדרת הגירת עבודה בסקטורים מסוימים (בעיקר עבודות בית וטיפול, בניין וחקלאות) במדינות המפרץ הפרסי (GCC) ובלבנון. שיטת הקפאלה כובלת את העובד למעסיק ספציפי שמשמש הספונסר של אשרת העבודה שלו. שיטת הקפאלה מעניקה כוח רב למעסיקים ומטילה הגבלות חמורות על מהגרי העבודה. דיווחים על אלימות (ובכלל זה עינויים, אונס ורצח), ניצול וסוגי התעללות נוספים בידי הספונסרים שכיחים לפחות כמו דיווחים דומים על ניצול על ידי ספונסרים של מהגרות עבודה לא מתועדות בתעשיית המין (HRW, 2004, 2006; Mahdavi, 2011).

שיטת הקפאלה זכתה לגינוי רחב בקהילה הבינלאומית, ולמעשה מתוארת לעיתים קרובות על ידי פעילי זכויות אדם כסוג של עבדות מודרנית. אלא שגם מהגרי עבודה רבים באזורים אחרים ובמדינות אחרות (ובהן צפון אמריקה ובריטניה) כבולים למעסיקים במסגרת חוקי ותקנות הגירה שדורשים מהם לעבוד בענף מסוים, עבור מעסיק ספציפי ולמשך תקופה מוגדרת (Baines & Sharma, 2002; Anderson, 2013). רגולציה זו נועדה "להבטיח את זמניותם של מהגרי העבודה ולקבע את מיקומם הגאוגרפי", וכן להגביל את חופש התנועה שלהם בשוק העבודה (Lan, 2007: 258). לכאורה, מהגרי עבודה אלה אינם כבולים למעסיקים שלהם, שכן הזכות להתפטר אינה נשללת מהם. עם זאת, הלכה למעשה, רשויות ההגירה אינן מתירות להם להישאר במדינה באופן חוקי ולחפש מעסיק חלופי אלא אם הסיבה להתפטרות מוצדקת בעיניהן – ורשימת הסיבות המוצדקות קצרה.

גם כאן לחוב חשיבות מכרעת בחוויית המהגרים, במיוחד בשילוב עם הגבלות נוספות אלו. אם התפטרות פירושה גירוש, אזי הזכות להתפטר חסרת משמעות עבור אלו שצברו חוב כבד כדי לממן את הגירתם. החוב פועל אפוא לצד מדיניות ההגירה, וכופה על מהגרים מערכות יחסים המבוססות על תלות במעסיקים הנקובים באשרה שלהם. ארגון זכויות האדם Human Rights Watch דיווח כי מהגרי עבודה בענף הבניין (HRW, 2006) ובעבודות בית וטיפול במדינות המפרץ הפרסי סיפרו כי פעמים רבות הם מרגישים לכודים בהעסקה

פוגענית ומתעללת בגלל החוב שצברו בתהליך ההגירה ושאותו "עליהם להחזיר לסוכני העבודה, למתווכים, לבנקים ולמלווים" (HRW, 2007: 65). מהגרי עבודה רבים במגוון סקטורים באירופה, באמריקה הצפונית, באוסטרליה וביפן מתמודדים עם בעיה דומה. הם חייבים סכומים גדולים לגורמי תיווך על הגירתם בערוצים חוקיים, והחובות שלהם, בשילוב עם מדיניות ההגירה כלפיהם, יוצרים תלות מוגברת במעסיקים, שבתורה מובילה לפגיעות, לניצול, לאלימות, לכפייה ולהתעמרות על שלל צורותיהם (Baines & Sharma, 2002; ILO, 2005; Anderson & Rogaly, 2005; Standing, 2011).

אם כן, הן בהגירה בערוצים חוקיים והן בהגירה לא מתועדת דמי התיווך שצדדים שלישיים גובים תמורת תיווך בתהליך ההגירה וההשמה בעבודה, פעמים רבות יוצרים חוב. אף על פי שהדיון הציבורי ודיוני המדיניות בנוגע לסחר מתמקדים בהגירה לא מתועדת, ובמיוחד בהגירה למטרות זנות, ארגונים וקבוצות הפועלים למען זכויות מהגרי עבודה מכירים בסיכון שהחוב לגורמי תיווך מייצר, ואת חשיפתם של מהגרים השקועים בחוב לניצול ולהתעללות. התופעה אף זכתה לכינוי "סחר ממוסד" (ראו למשל ILO, 2011). למעשה (ולמרבחה ההפתעה, לנוכח העמדה המתוארת בעלון המידע בנושא סחר בבני אדם והברחת מהגרים משנת 2006), ב־2007, בדו"ח מחלקת המדינה האמריקנית בנושא סחר בבני אדם, העירה מחלקת המדינה על בעיית שעבוד החוב והעבודה הכפויה בקרב קבוצות מסוימות של מהגרי עבודה שהיגרו באופן חוקי. הדו"ח מתאר מצב שבו יש "כפייה מכוונת שבמסגרתה העובדים מחויבים במדינת המוצא לשאת בעלויות גבוהות ולשלם סכומים שמובילים לחוב נצלני, ובמקרים רבים בלתי חוקי. הדבר נעשה לעיתים קרובות בשיתוף עם חברות כוח אדם ועם מעסיקים במדינת היעד ו/או בתמיכתם" (צוטט אצל Plant, 2008). אם לוקחים בחשבון את התשלומים והחובות הבלתי חוקיים, הרי שהמלאכותיות שבדיאדה חוקי/לא-חוקי הופכת בולטת יותר (שכן תהליך הגירה יכול להכיל אלמנטים חוקיים ולא חוקיים בו בזמן (וראו Anderson & O'Connell Davidson, 2003; Sobieszczyk, 2002)). עם זאת, חשוב גם לציין שלעיתים קרובות חברות תיווך כוח אדם מורשות במדינות המוצא ולשכות השמה במדינות היעד רשאיות לגבות מהמהגרים דמי תיווך תמורת תהליך ההגירה (וזאת אף על פי שלעיתים הרגולציה קובעת תקרה על העמלות שמותר לגבות מהעובדים). אלא שחברות תיווך כוח אדם ולשכות השמה מורשות מתעלמות לעיתים תכופות מהתקרות הקבועות בחוק, ובין כה וכה מחשבות את דמי התיווך לפי הפער בין השכר במדינת המוצא לבין השכר המובטח במדינת היעד. מעבר לכך, ישנן מדינות שמתירות גביית דמי תיווך בסכום שווה ערך לשכר של ארבעה או חמישה חודשי עבודה (זה המצב, למשל, אצל עובדים מתאילנד, לאוס וקמבודיה שנוסעים לעבוד במדינות המפרץ הפרסי, וזאת נוסף על חמישה עשר אחוזים המנוכים משכרם עד שובם למדינת המוצא) (UNDP, 2009). במילים אחרות, לא רק דמי התיווך הבלתי חוקיים מרקיעי שחקים, אלא, לעיתים, כך גם דמי התיווך החוקיים שנגבים מהמהגרים. בצירוף הריבית-דריבית שמהגרים משלמים בגין ההלוואות שנטלו, גם דמי התיווך החוקיים עלולים להוביל למצב שבו מהגרים אינם יכולים לפרוע את חובם לעולם, או למצב שבו הכספים שמהגרים שולחים למשפחותיהם במדינות המוצא נשחקים באופן ניכר.

תעשיית תיווך ההגירה עבור הגירה בערוצים חוקיים, ממש כמו תעשיית תיווך ההגירה עבור הגירה בלתי חוקית, הינה במידה רבה תוצר לוואי של משטרי הגירה שמבקשים לשלוט

ב"זרמי" הגירה ולנהל אותם. מרכיב עיקרי במנגנון המייצר את התעשייה הזו הוא מאמציהן של מדינות להבטיח שעבודת מהגרים תהווה כלי "להתאמת הכישורים, הגיל ותמהיל הענפים לצרכים בשוקי העבודה הלאומיים והאזוריים" (OSCE, 2006: 12), ובפרט כלי שיבטיח היצע גמיש של עובדים זולים לעבודות שאינן אטרקטיביות עבור אזרחים, אך בו בזמן ימנע השתקעות קבועה של מהגרי עבודה בגבולותיהן (במיוחד מהגרי עבודה שאין להם הון אישי או הכשרה מקצועית מוכרת).ⁱⁱⁱ מדובר אפוא בתעשייה פרי הבניה פוליטית, אשר דוחקת מהגרים לנטילת חוב וחושפת אותם לניצול, לאלימות ולצורות אחרות של התעללות, בין שהיגרו בדרכים חוקיות ובין שהגירתם אינה מתועדת. הדיאדה "חוקי/לא חוקי", לכן, אינה חופפת את ההבחנה הבינארית "מוגן/פגיע". למעשה, מחקר על מהגרים שמצאו את עצמם כבולים במסגרת הגירה בערוצים חוקיים, במצב המתואר לעיל, מראה שאחת האסטרטגיות שמהגרים נוקטים כדי להרחיב את חירותם האישית היא לברוח מהמעסיקים שאליהם הם כבולים על פי תנאי האשרה החוקית שלהם, למצוא עבודה בלתי חוקית, לפרוע את חובותיהם ולשלוח כסף למשפחותיהם ולתלויים בהם במדינת המוצא – אם כי אסטרטגיה זו כרוכה באיום מתמיד של גירוש (Lan, 2007; Mahdavi, 2011; Johnson & Wilke, 2012).

קשה להניח כי הפועלות (agency) המגולמת בפעולת הבריחה ממעסיקים מתעללים נעדרת משלבים אחרים של תהליך ההגירה. למעשה, אף על פי שנטען לעיתים כי משטרי הגירת עבודה זמנית מובילים ל"עבודות מודרנית", משטרים אלו אינם מסתמכים על כפייה פיזית ואף לא על תרמית כדי לגייס מהגרים (אם כי לעיתים להטעיה אכן יש חלק בתהליך הגיוס). נהפוך הוא: כפי שקורה בהגירה בלתי חוקית שמובילה ליחסי שעבוד בזנות (ראו Sobieszczyk, 2002; Sharma, 2003; Kempadoo et al., 2005), מהמחקר בתחום עולה שגם מי שמודעים לסכנות הכרוכות בסוג זה של שעבוד חוב במסגרת הגירת עבודה זמנית בערוצים חוקיים, בוחרים לעיתים לקחת את הסיכון (Constable, 1997; Gamburd, 2000; Jureidini & Moukarbel, 2004). גם כאן ההבחנות הבינאריות בין "רצון/כפייה" ו"חירות/עבודת" מרדדות את מורכבות ההחלטות שמהגרים מקבלים לכדי סתירה מושגית ומביאות להצגתם כ"עבדים מרצון".

ד. פועלות, תוכניות חיים וממד הזמן

בדיון ביקורתי על השימוש בכיטי הגירה כפויה, דייוויד טורטון (David Turton, 2003: 6) מציין כי הדיכוטומיה בכפייה/מרצון מתעלמת מהעובדה שקיימים "הן רכיבים של כפייה והן רכיבים של בחירה [...] בקבלת ההחלטות של רוב המהגרים". השיח המקובל בנושא "סחר" ספג ביקורת קשה עוד יותר על סירובו להכיר בפועלות של מי שאת חווייתם הוא מתיימר לתאר, שכן הוא מציג אותם כאובייקטים נאיביים אשר זקוקים להצלה ולהגנה – במקום כסובייקטים הזקוקים לזכויות ולהכרה (וראו למשל, Kempadoo et al., 2005; Sharma, 2003; Andrijasevic, 2010).

אין ספק שעדויות מהמחקר על הגירה בצילו של חוב ועל עבודה בתנאי שלילת חירות (unfree labour) מתקבלות יותר על הדעת כאשר מהגרים נתפסים כמי שפעלו על סמך החלטות רציונליות מאשר כאשר הם נתפסים כפסיביים וחסרי פועלות, בייחוד כשמביאים בחשבון את ממד הזמן. במחקר שערכו עם מהגרי עבודה מבוליביה שהועסקו בענף הטקסטיל

בארגנטינה ובברזיל ציינו בסטיה ומקגרת' (Bastia & McGrath, 2011: 11) את הנטייה של ספרות ההגירה להדגיש "תנועה במרחב על חשבון פיתוח הבנה של תופעת ההגירה גם כאסטרטגיה לטווחי זמן משתנים על ממד הזמן, הכוללת הערכה של ניסיון העבר ושאיפה להשיג שיפור בעתיד". לטענתן, עבור חלק מהמהגרים ההווה – אפילו אם יש בו ממד של שלילת חירות – אינו אלא:

"אמצעי להשגת עתיד טוב יותר, ולכן חשיבותו פחותה יותר מחשיבותו של העתיד, או שהיא נמדדת רק בנוגע ליכולתו לספק את האמצעים להגשמת שאיפות המהגר (או הדורות הבאים)" (Bastia & McGrath, 2011: 11, וראו גם Sobieszczyk, 2002). אם במקום להתמקד רק בפרק הזמן שבו מהגרים בצילו של חוב חיים הגבלות חמורות על חירותם נרחיב את מבטנו לחוויית העבר שלהם, לתוכניות החיים העתידיות שלהם, וכן להיבט חשוב במיוחד – מיעוט האלטרנטיבות הפתוחות בפניהם להגשמת תוכניות חיים אלו (בפרפראזה על מילותיו של מרקס, אנשים בוחרים בחירות, אך בנסיבות שאינן נתונות לבחירתם) – נוכל להבין את החלטותיהם ביתר קלות.

אכן, אם נבחן מתוך השקפה זו את תהליך קבלת ההחלטות המוביל מהגרים עתידיים ליטול על עצמם חוב אדיר לצורך הגירתם (אפילו כאשר הם יודעים כי כדי לפרוע חוב זה יהיה עליהם לעבוד בתנאים ובעבודות שלא היו בוחרים בהם בנסיבות אחרות, ובידיעה כי עלולים לרמות אותם ואף גרוע מזה), נראה כי בעצם אין הבדל גדול בין תהליך קבלת החלטות זה לתהליך המוביל אזרחים של מדינות מערביות עשירות, בני ובנות מעמד הביניים, להיכנס לחובות אדירים. למשל, כדי ללמוד באוניברסיטה, או לקנות בית, או להשקיע בכל דבר אחר שנראה להם הכרחי כדי להגשים את תוכנית החיים שבחרו לעצמם (אפילו כאשר הם יודעים כי כדי לפרוע חוב זה יהיה עליהם להסכים להגבלות זמניות על חירותם לפעול כרצונם, ובידיעה כי ייתכן שלא יצליחו לפרוע את החוב, וכי יכולות להיות לכך השלכות בלתי נעימות).

הבדל מכריע בין מהגרים ממדינות מתפתחות, אשר להם הוקדש הדיון עד כה – שנוטלים חובות עצומים כדי לקדם את הגשמת תוכניות החיים שלהם באמצעות הגירה – לבין אזרחים ממעמד הביניים של מדינות מערביות עשירות, הוא שהראשונים לרוב מוחרגים כליל מהזכויות ומההגנות הנתונות לעובדים ולבעלי חוב. טענה זו יכולה להיות נכונה לא רק בנוגע למהגרים המהגרים למדינה אחרת, אלא גם בנוגע למהגרים פנימיים, שכן גם הגירה פנימית קשורה לעיתים בחובות ובבעיות הנלוות להם, ואילו מעמד אזרחות פורמלי במדינה אינו מיתרגם בהכרח לזכויות ולהגנות בהקשר של עבודה או של חוב. מה משמעות דיון זה עבור הדיכוטומיה "עבודת/חירות"?

ה. צרות של אבחנות בינאריות: פוליטי/כלכלי, אנשים/דברים, סובייקטים/אובייקטים

בהגות הליברלית, הדיכוטומיה "סובייקט/אובייקט" מבחינה בין בני אדם (שיש להם הזכות והיכולת לחרות חוזים פוליטיים וכלכליים) לבין קניין (שלאנשים יש זכויות עליו, ושהם חופשיים לסחור בו), או בין אנשים לבין "דברים" (Kopytoff, 1982; Radin, 1996). לפרטים ריבוניים, על פי ההגות הליברלית, עומדות הזכויות לחירות ולשוויון. יש להם רצון חופשי

והם בעלים של קניין וטובין (לרבות בעלים של כוח העבודה שלהם, המדומיין כסוג של קניין המצוי באדם עצמו, "דבר" ערטילאי שאפשר להפרידו מהאדם ולסחור בו במנותק ממנו בשוק). זכותם לחירות ולשוויון מקבלת משנה תוקף כאשר הם כורתים חוזים מרצונם החופשי במטרה לסחור בקניין ובטובין שלהם (Sayer, 1991). החיים הכלכליים והפוליטיים – או חליפין מסחרי והיבטי אנושיות האדם (personhood) – מוכנים אפוא כנפרדים זה מזה אך בו זממן מכוננים זה את זה.

חוב (או לכל הפחות חוב בזירה הציבורית של השוק) מוכן גם הוא כאובייקט או כ"דבר" שאפשר לכמת במדויק, להפיק ממנו רווח, להעביר אותו ולסחור בו (Graeber, 2011). בדומה, יחסי נושה-חייב, ממש כמו יחסי עובד-מעסיק, מוכנים בשיח כיחסים חוזיים מוגבלים, ספציפיים ולא אישיים. אלא שבפועל הן שכן תמורת עבודה והן הלוואה תמורת חוב אינם מתיישבים עם התפיסות הבינאריות המשמשות להבנת יחסי כוח בחברות ליברליות. כפי שציין דייוויד גרייבר (Graeber, 2011: 120), אף על פי שחווה עבודה הוא לכאורה חוזה חופשי בין שווים, הוא בו זממן גם "הסכם בין שווים אשר במסגרתו ברגע שאחד מחתים את שעון הנוכחות, הם מפסיקים להיות שווים". גם בנוגע לחוב טען גרייבר טענה דומה: עיקרו של חוב, לגישתו, הוא "הסכם בין שווים לוותר על היותם שווים (לפחות לפרק זמן מסוים)", שכן "בתקופה שבה החוב לא נפרע, שורר היגיון של היררכיה" (Graeber, 2011: 120-121). למרות ההנחה כי פירעון החוב ישיב את השוויון בין הנושה לחייב על כנו ("חוב [...] אינו אלא עסקת חליפין שטרם הושלמה" (Graeber, 2011: 121) – זאת בדומה להנחה שהשוויון בין העובד למעסיק מושב על כנו בתום יום העבודה – הן יחסי עבודה והן יחסי חוב כרוכים בהשעיה (אף אם זמנית) של ריבונות העצמית של סובייקטים פוליטיים, ומשכך הם מערערים את ההבנה הליברלית של רעיון החירות.

ליברלים מגנים עבדות ורואים בה הפעלת כוח בלתי לגיטימית על פרט ריבוני, ולכן, לשיטתם, אנשים אינם יכולים למכור את עצמם לעבדות. אך מכיוון שכוח העבודה הינו חלק מעצמיותו של העובד, ואינו ניתן להפרדה מהאדם המוכר אותו (Marx, 1954: 165), חווה העבודה כרוך בהעברת הכוח לשלוט בעצמיות העובד. בעבודה בשכר, כמו בעבדות, רצונו של אחד (העובד) מוכפף לרצונו של אחר (המעסיק). באופן דומה, הלוואה תמורת חוב אינה החלפה פשוטה של "דבר" אחד ב"דבר" אחר. גם חוב מעביר לנושה זכויות וכוחות מסוימים על החייב עצמו, שכן גם אם ניתן להפריד את הסחורה לכאורה (ההלוואה הכספית) מהנושה, התמורה המוצעת, כלומר ההבטחה לפירעון החוב בריבית שסוכמה, אינה ניתנת להפרדה מהחייב (או ממשפחתו או משפחתה).

אם נדמיין מצב שבו אין הגנה חברתית מפני ניצול בשוקי עבודה ואשראי, והמוני בני אדם נאלצים – למען הישרדותם – להסכים לחוזים המכפיפים את רצונם לרצונו של אחר, ואין שום הגבלה על הדרישות שאותו צד אחר רשאי לדרוש מהם במהלך תקופת ההתקשרות בחוזים אלה, הרי שבמצב כזה בכוחו של החוזה לבסס בזירה הציבורית בדיוק את יחסי הכוח שהוא כביכול בא להחליף – דהיינו, את יחסי הכוח ההיררכיים והפרסונליסטיים המאפיינים את העבדות. כמו כן, אם נדמיין מצב שבו היכולות והאיכויות האנושיות (היכולת לעבוד או להבטיח ולקיים הבטחות) נסחרות בלי שנלקחות בחשבון ההשלכות שיהיו לכך על בני האדם שבתוכם היכולות והאיכויות הללו מצויות, נראה שאנו מדמיינים חברה שבה אין

התנגדות עקרונית להחפצה של אנשים, והרי זו חברה שאינה רואה בחירות הפרט ערך ליבה או אמת מובנת מאליה.

חשוב לזכור כי ההפרדה בין החיים הכלכליים לחיים הפוליטיים אינה אלא רעיון. במציאות, "מדינות יצרו שווקים. שווקים דורשים מדינות" (Graeber, 2011: 71), ומדינות התערבו מאז ומעולם ביצירתם ובהפעלתם של שווקים – הן שוקי עבודה והן שוקי אשראי. למעשה, סקירת דרכי ההתערבות ההיסטוריות של מדינות ליברליות ביצירה ובהסדרת שווקים לסחר ביכולת האנושית לעבוד, יוצרת קטלוג מרשים של פרקטיקות בלתי ליברליות בעליל. גם אחרי ביטולה הרשמי של העבדות ואיסור הסחר בעבדים במדינות ליברליות, הוטלו מגבלות משפטיות נרחבות על חירותם של עובדים שכירים "חופשיים", כמו גם על חירותם של עובדים צמיתים (indentured workers), של דיירי בתי עבודה (workhouses) ושל קבוצות עובדים אחרות במדינות מערביות ובקולוניות שלהן (Losurdo, 2011; O'Connell Davidson, 2010). מגבלות אלו סייעו למדינות המערב להבטיח שכוח העבודה נסחר בתנאים מיטיביים עבור הקונה.²

אלא ששוק העבודה הוא גם זירה של מאבק פוליטי, ולכן התנאים והמגבלות על מסחר (commodification) כוח העבודה תלויים במאזן הכוחות המעמדי בכל רגע נתון. תנועת העבודה המאורגנת התנגדה מאז ומעולם לרעיון שניתן להתייחס לעבודה כאל מצרך, וההסדר הפוליטי שהפך לנורמה במדינות רווחה קפיטליסטיות בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה שיקף קבלה חלקית של השקפה זו. סדר פוליטי זה הכיר מפורשות בצורך בהתערבות המדינה בשוק (דרך קצבאות ביטוח לאומי ואספקת שירותים ציבוריים) במטרה לחזק את כוח המיקוח של האזרחים העובדים כדי שלא יאלצו למכור את כוח העבודה שלהם בכל מחיר ובתנאי השוק, ובמטרה לצמצם את תלותם בשוק העבודה כך שאזרחים יהיו מוגנים מפני מחסור בילדות, בזקנה ובזמן מחלה. מדינות רווחה התערבו בשוק – בהיקפים משתנים ממדינה למדינה – גם במטרה לצמצם את היחס לכוח העבודה כאל מצרך, על ידי אימוץ מדיניות שהעניקה הגנה מסוימת לעובדים (אם כי לא לכולם) במסגרת יחסי העבודה (Papadopoulos, 2005) ושהגבילה את כוחם של מעסיקים על עובדים במקום העבודה. מאז השתנה מאזן הכוחות המעמדי. בשנות ה-70 של המאה ה-20 החלו מדינות לנקוט מדיניות של דה-רגולציה והפרטה בשאיפה לבסס שוקי עבודה חופשיים וגמישים. מגמה זו הסירה בהדרגה את ההגבלות שהוטלו על המעסיקים ושחקה את ההגנות הסוציאליות שהעניקו מדינות הרווחה לעובדים, או התנתה אותן באופן עמוק יותר בהשתתפות בעבודה

2 עובדים צמיתים הוא דפוס העסקה שהיה נפוץ במושבות אנגליות החל מאמצע המאה ה-17. העובדים הצמיתים נקשרו בחוזים בתמורה לעלות המסע שלהם מעבר לים, שככלו אותם לארון שלהם לשנים מספר. האדון היה אחראי למגורים, למזון ולביגוד והם נדרשו לצייט לו. WINTHROP D. JORDAN, WHITE OVER BLACK: AMERICAN ATTITUDES TOWARD THE NEGRO, 1550–1812, at 47–48 (2nd ed. 2012). בתי עבודה היו מוסדות שנועדו לספק מחיה ותעסוקה לאנשים עניים באנגליה, במושבות האמריקאיות ובהולנד בין המאות ה-17–19. *Workhouse*. BRITANNICA, <https://www.britannica.com/topic/workhouse> (Last visited Oct. 9, 2022). כספרו "Liberalism: A Counter-History" לוסורדו מתייחס לצורות העסקה אלה כדוגמאות לצורות העסקה שהיו מקובלות בחברות ליברליות ולא היו שונות בהרבה מהאופן שבו תוארה עבודתו. DOMENICO LOSURDO, LIBERALISM: A COUNTER-HISTORY 67–93 (2011).

בשכר (Papadopoulos, 2005). נוסף על כך, מאז שנות ה-70 (ולפחות עד המשבר הכלכלי של 2008) צבר פופולריות הרעיון שהדרך המיטבית לספק הגנה לעניים אינה באמצעות מדיניות רווחה אלא דרך גישה לאשראי. ואכן בשני העשורים האחרונים, במדינות דמוקרטיות ליברליות מערביות רבות היה זה אשראי זול, לא פחות מאשר מדיניות רווחה (ואף יותר ממנה), שאפשר לאזרחים בני מעמד הפועלים לשלם על דיור ו"לחיות חיי בני תרבות בהתאם לסטנדרטים המקובלים בחברה" (Marshall, 1949). למעשה, ניתן לטעון שהשילוב בין הקיצוץ בהוצאות הרווחה לבין הדה-רגולציה הכלכלית משנות ה-80 ואילך לא הותיר רבים דרך להתקיים מלבד שקיעה בחובות כבדים.

עם זאת, הרגולציה של שוקי העבודה והאשראי לא הופסקה לחלוטין. שווקים אלו עדיין כפופים למנגנון סבוך של הגבלות חברתיות, פוליטיות ומשפטיות, וגם אם המנגנון הזה הופך יותר ויותר מוטה לטובת האינטרסים של מעסיקים ונושים, הוא עדיין מעניק מידה מסוימת של הגנה לחלק מהעובדים והחייבים. אזרחות היא אחד המנגנונים המרכזיים המתווכים הגנות אלה.

קופיטוף (Kopytoff, 1982: 221) ציין כי מבחינה אתנוגרפית, ברוב החברות לאורך ההיסטוריה היפוכה של העבדות לא היה רעיון כלשהו של אוטונומיה אלא דווקא "של אזרחות, של שייכות אזרחית, של היקשרות למבנה ולא ההינתקות ממנו". ככל שהאזרחות בחברות דמוקרטיות ליברליות עכשוויות קובעת את הסוג ואת מידת ההגנה העומדת לפרטים מפני ההיגיון הברוטלי של השוק ומפני הסמכות השרירותית של המדינה, הבחנה בינארית בין אזרחות לעבדות נראית משכנעת יותר מההבחנה הבינארית בין חירות לעבדות שמציעה ההגות הליברלית. לסיכום, ברצוני לטעון שאומנם ניסוח זה עדיף על ההבחנה הבינארית בין עבדות לחירות, אך גם הוא אינו תופס באופן מלא את האופנים שבהם חירות ממומשת או נשללת בחברות ליברליות עכשוויות.

1. אזרחות, הגירה, חוב וחירות: מסקנות אחדות

פעילים נגד עבדות נוטים להסכים כי חוב הוא גורם מהותי לפגיעותם של מהגרי עבודה מתועדים ובלתי מתועדים. אולם מה שנוטה לחמוק מעיניהם – ומה שנעדר לחלוטין מהשיח המקובל על סחר בבני אדם – הוא שחובות של מהגרים הם, ברובם, תוצר של מדיניות ההגירה במדינות הרלוונטיות ושל המנגנונים לייבוא ולייצוא עובדים שהמדיניות הזאת מטפחת. כמו כן, פגיעותם של מהגרים בצילו של חוב (ובכלל זה מי שמהגרים הגירה פנימית) לניצול ולכפייה היא הבניה פוליטית המשקפת את החרגתם מזכויות ומהגנות, או את היעדר הגישה שלהם לזכויות והגנות אלה.

מהגרים אכן מסכימים לעיתים להיכנס לחוב שמייצר מגבלות חמורות מאוד על חירותם. במאמר זה ביקשתי להדגים כי החוויה של מהגרים אלו אינה מייצרת סתירה מושגית (קורבנות סחר מרצון או עבדים מבחירה) אלא חושפת את הסתירות המובלעות במושגים המשמשים תדיר לסיווג תופעת ההגירה ולהבנתה, ואת הפיקציות הפוליטיות שמושגים אלה משקפים ומחזקים. חוויית המהגרים מבליטה במיוחד מופע עכשווי של מה שדומניקו לוסורדו (Losurdo, 2011: 342) מכנה "סעיפי החרגה" שבעבר אפשרו להוגים ליברליים להתעקש על זכויות הטבעיות של הפרט לחירות, לביטוי ולהגדרה עצמית, ובו בזמן למנוע את החירויות

הללו, רובן ככולן, מעבדים, מעובדים צמיתים, מפועלים, מנשים, ממי שמשתייכים לגזעים סומונו כ"אחרים", מעמים תחת שלטון קולוניאלי וכן הלאה.

לוסורדו טוען שהליברליזם המשיך והבנה את "קהילת החופשיים" כמרחב שבו החירויות הליברליות זוכות למעמד של קדושה. תחילה היה מרחב זה פתוח רק לגברים לבנים בעלי רכוש, שביקשו להשתחרר מהסמכות השרירותית של המלך או המדינה ותבעו, בין היתר, את הזכות לבעלות על רכושם – ובכלל זה עבדים, משרתים, נשים וילדים – ואת החירות לנהל רכוש זה כרצונם. ה"אחרים", ששויכו למרחב ה"טמא" שמחוץ לקהילה זו, נאלצו לצאת למאבק ארוך וכואב למען הכלתם בקבוצת בעלי הזכויות, שכן אין תהליך ספונטני בחברות ליברליות שמביא להרחבת מעגל בעלי הזכויות, ולא ניתן לומר שתהליך הענקת הזכויות מתקדם בכיוון ליניארי לעבר שוויון. במקום זאת, לוסורדו (2011: 341) מתאר "סבך של אמנציפציה ודיס-אמנציפציה" שמאפיין את ההיסטוריה של חברות ליברליות. לדוגמה, הענקת זכות בחירה במדינות אירופה במאה ה-19 "התרחשה במקביל להתרחבות קולוניאלית ועבודות כפייה של עמים או 'גזעים' שנחשבו ברבריים או ילדותיים" (2011: 343).

גם כיום, במדינות דמוקרטיות ליברליות, קבוצות מהגרים רבות, ובייחוד מהגרים בלתי מתועדים, נתונים בסדר של "סעיף החרגה" המותיר אותם מחוץ ל"מרחב המקודש שבו חלות מגבלות על כוח" (Losurdo, 2011: 309). מהגרים רבים כפופים לפרקטיקות מדינתיות שליברלים היו רואים בהן עריצות אילו היו מיושמות על אזרחים. נוסף על ההגבלות שתוארו לעיל, מהגרי עבודה חשופים גם למעצרים שרירותיים, לגירוש, לעוני כפוי ולהפרדה כפויה מילדיהם, ולא פעם נמנעת מהם הגישה לשירותי בריאות, לדיור, לחינוך, לערכאות, לרווחה ולעבודה (De Genova, 2002; Madziva, 2010; Anderson, 2013). הפגיעות של מהגרי עבודה בצילו של חוב לניצול ולהתעללות היא, ברובה, תוצר של מדיניות ממשלתית המונעת מהם גישה לזכויות חברתיות בסיסיות.

ככלל, לאזרחים יש גישה לשוקי אשראי הכפופים לרגולציה, ואף על פי שהמערכת מיטיבה עם המלווים, "דיני חדלות פירעון [...] הם דרך מבוקרת לפטור לווים מחלק מהחוב ולאפשר את שיקומם הכלכלי" (Kammer, 2011: 2). אף על פי שאזרחים פונים לעיתים למלווים בשוק השחור, החוזים שלהם עם מי שפועלים מחוץ לרגולציית האשראי אינם אכיפים מבחינה משפטית. החוק מציע הגנה מפני "מלווים בריבית קצוצה" לאזרחים שיש באפשרותם לבקש הגנה זו. לעומת זאת למהגרים, אפילו אלה השוהים כדין במדינה זרה, לא תמיד יש גישה להלוואות מפוקחות וזולות יותר מבנקים וגופי אשראי אחרים, ולא תמיד הם נהנים מההגנה המלאה המגיעה ללווים, אפילו כאשר מדובר בחובות שהם נטלו במדינה הזרה (למשל, הליכי חדלות פירעון עלולים להשפיע על הסטטוס המשפטי של מהגרים במדינות מסוימות). עבור מהגרים בלתי מתועדים, המחיר של פנייה לרשויות ובקשת הגנה מפני נושים, אפילו אם הם אלימים מאוד, הוא בדרך כלל גירוש, ולרוב הם מגורשים למדינה שבה אין להם כל הגנה מפני נושיהם.

מכל הסיבות הללו יש חשיבות מכרעת למאבקים ב"פרקטיקות מדינתיות [...] אשר מפלות אנשים על רקע הלאום שלהם" (Sharma, 2003: 62). עם זאת, למרות הצורך העז להתנגד למדיניות המבחינה בין "מהגרים" לבין "אזרחים", התנגדות זו חייבת להיות חלק ממאבק מקיף יותר למען שינוי פוליטי על מנת להוציא אותנו מסבך האמנסיפציה והדיס-אמנסיפציה שזיהה לוסורדו. שכן אומנם אזרחות מעניקה הגנה מסוימת מפני השוק ומפני

"רצונה השרירותי" של המדינה הליברלית, אך גם האזרחות עצמה אינה מקשה אחת. יש בקרב קבוצת האזרחים חלוקה פנימית לפי מגדר, גיל, מעמד וגזע. מי שנהנים מאזרחות באופן פורמלי לא תמיד נהנים מגישה שווה להגנות ולפריווילגיות הנובעות ממנה (Lister, 1997; Pateman, 1998; Puwar, 2004). הבדלים אלה בין קבוצות אזרחים בולטים מאוד בכל הנוגע לחוב.

לאזרחים שמשתייכים לקבוצות מוחלשות סיכוי נמוך לקבל הלוואות מפוקחות וזולות יותר, ואותן קבוצות בדרך כלל גם נתקלות בקשיים בהשגת ייעוץ משפטי והגנה משפטית בכל הנוגע לחוב, בין שמקורות החוב חוקיים ובין אם לאו (Mitton, 2008). המשמעות היא שאותן קבוצות הן גם הפגיעות ביותר לכפייה ולניצול המכוערים והקיצוניים שאזרחים השקועים בחוב עלולים לחוות, גם מגורמים בתוך מנגנוני גבייה מפוקחים כביכול, הפועלים במסגרת החוק (וראו למשל CAB, 2007; McVeigh, 2009).

חוב אינו דבר רע במהותו. למעשה, אפשר לטעון שחובות הם הבסיס שעליו בנויה החברה האנושית (Dienst, 2011; Graeber, 2011). אפילו סוגי החוב הכספי שנדונו במאמר זה אינם בהכרח רעה חולה – הרי גישה להלוואות יכולה לאפשר לאנשים להגשים את מטרותיהם, ואינה מובילה בהכרח לדיכוי. אלא שהחירות ושליטת החירות שנובעת מנטילת חוב אינה מותאמת בהכרח להבחנות הבינאריות בין חוב חוקי/בלתי חוקי או להבחנה בין אזרח/מהגר. מהגר הלווה ממלווה הגון, גם אם לא מורשה, על מנת לממן נסיעה, עבודה ושליחת כסף בחזרה למדינת המוצא כדי לבנות בית למשפחתו יכול להיות במצב טוב יותר בהשוואה לאזרחית ממעמד הפועלים במדינה אמידה וליברלית שלוקחת משכנתא כדי לקנות בית קטן במחיר מופרז רק כדי לגלות שאין ביכולתה לעמוד בתשלומי המשכנתא – אך גם לא למכור את הבית.

אזרחות אינה ערובה לזכויות, וכשם שאין היא ערובה לזכויות היא אינה התנאי היחיד או העיקרי המאפשר את מימושו. זאת, בעיקר במקרים של קבוצות חברתיות פריווילגיות: "קהילת החופשיים", הממוקמת במרחבים טרנס-לאומיים ברובם (Anderson, 2013). לא ניתן להבטיח זכויות וחירויות אוניברסליות באמצעות המאמצים להשגת שוויון זכויות רק עבור זכויות לקבוצות מסוימות של "אחרים" מודרים, כגון עבדים, קורבנות סחר ומהגרים בכפייה. בסופו של דבר המאבק הפוליטי צריך להיות כנגד כל "סעיפי ההחרגה" באשר הם, ובשאיפה לחלוקה מחדש של משאבים חומריים כך שאיש לא יגיע למצב שבו יאלץ לוותר על חירויות בסיסיות בהווה כדי שיוכל, בתקווה, לפעול להשגת מטרותיו בעתיד.

תודות

אני חבה תודה למשתתפי הסדנה הבינלאומית בנושא "חוב, תלות הדדית וניידות", שנערכה ב-19-20 בינואר 2012 במרכז שיקגו בפריז ושבה הצגתי גרסה מוקדמת של מאמר זה, ובמיוחד לניקולס ליינז, שארגן את הסדנה, אך גם לברידג'ט אנדרסון ולקוראים האנונימיים שהעירו הערות מועילות מאוד על הטיוטה המקורית של מאמר זה שהוגשה לכתב העת.

הערות

- i ולמעשה, אין גישה עקבית לעניין זה גם בתוך המדינות עצמן. כך למשל, בפרסומים אחרים של ממשלת ארצות הברית בנושא "סחר" נאמר כי כאשר נושה שולט באופן שבו מהגר פורע את חובו (או אף דורש פירעון של חוב שאינו אכיף מבחינה משפטית), אזי יש להתייחס למהגר החייב כקורבן סחר (ראו למשל USDHHS, 2011).
- ii ונטייתם של "עבדים מודרניים" לסרב ל"חירות" המוצעת להם ולברוח ממזיליהם חזרה ל"סוחר העבדים" כבר תועדה במחקר (ראו למשל Soderlund, 2005).
- iii ראו ניתוחה המרתק של לאן (Lan, 2007) המתארת כיצד שיטת המכסות שטאיוואן אימצה כדי להסדיר את מספר מהגרי העבודה ואת חלוקתם למגוון עיסוקים וענפים יצרה תעשיית תיווך הגירה משגשגת ואטרקטיבית, וכיצד התעשייה הזו מביאה לכך שמהגרים רבים שקועים בחובות עמוקים.

מקורות

- Alpes, J. (2011), 'Bushfalling: How Young Cameroonians Dare to Migrate', PhD thesis, Universiteit van Amsterdam.
- Anderson, B. (2013), *Us and Them: The Dangerous Politics of Immigration Control*. Oxford: OUP (forthcoming).
- and O'Connell Davidson, J. (2003), *Is Trafficking in Human Beings Demand Driven? A Multi-Country Pilot Study*. IOM Migration Research Series, No. 15. Geneva: IOM.
- and Rogaly, B. (2005), *Free Market, Forced Labour?* London: TUC.
- Andrijasevic, R. (2010), *Migration, Agency and Citizenship in Sex Trafficking*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Australian Government AIC (2008), *People Smuggling versus Trafficking in Persons: What's the Difference?* Australian Government Australian Institute of Criminology, <<http://www.aic.gov.au/documents/F/2/2/%7BF226C525-F4D9-4AEC-B6D8-424A7E44C27B%7Dtcb002.pdf>> accessed June 2012.
- Baines, D. and Sharma, N. (2002), 'Is Citizenship a Useful Concept in Social Policy Work? Non-Citizens: The Case of Migrant Workers in Canada', *Studies in Political Economy*, 69: 75–107.
- Bales, K., Trodd, Z. and Kent Williamson, A. (2009), *Modern Slavery: The Secret World of 27 Million People*. Oxford: Oneworld Publications.
- Bastia, T. and McGrath, S. (2011), *Temporality, Migration and Unfree Labour: Migrant Garment Workers, Working Paper No. 6, Manchester Papers in Political Economy*. Manchester: University of Manchester.
- Bhabha, J. and Zard, M. (2006), 'Smuggled or Trafficked?', *Forced Migration Review*, 25: 6–8.
- Brace, L. (2004), *The Politics of Property: Freedom and Belonging*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CAB (2007), *Abuse of Powers by Bailiffs Set to get Much Worse, Citizens Advice Warns*, <http://www.citizensadvice.org.uk/press_20070305> accessed June 2012.

- Carling, J. (2005), 'Trafficking in Women from Nigeria to Europe', *Migration Information Source*,
 <<http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=318>> accessed June 2012.
- Castles, S. (2003), 'Towards a Sociology of Forced Migration', *Sociology*, 37/1: 13–34.
- Chin, K. (1999), *Smuggled Chinese*. Philadelphia: Temple University Press.
- Chu, J. (2010), *Cosmologies of Credit*. London: Duke University Press.
- Cole, J. and Booth, S. (2007), *Dirty Work: Immigrants in Domestic Service, Agriculture and Prostitution in Sicily*. New York: Lexington.
- Constable, N. (1997), *Maid to Order in Hong Kong: Stories of Filipina Workers*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- CPS (2012), 'Human Trafficking and Smuggling', *Crown Prosecution Service*,
 <http://www.cps.gov.uk/legal/h_to_k/human_trafficking_and_smuggling/> accessed June 2012.
- De Genova, N. (2002), 'Migrant "Illegality" and Deportability in Everyday Life', *Annual Review of Anthropology*, 31: 419–447.
- Dienst, R. (2011), *The Bonds of Debt*. London: Verso.
- European Commission (2004), *Report of the Experts Group on Trafficking in Human Beings*. Brussels: European Commission.
- Furst-Nichols, R. and Jacobsen, K. (2011), 'African Refugees in Israel', *Forced Migration Review*, 37,
 <www.fmreview.org/non-state/> accessed June 2012.
- Gamburd, M. (2000), *The Kitchen Spoon's Handle: Transnationalism and Sri Lanka's Migrant Housemaids*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Graeber, D. (2011), *Debt: The First 5000 Years*. New York, NY: Melville House.
- Human Rights Watch (HRW) (2004), 'Bad Dreams: Exploitation and Abuse of Migrant Workers in Saudi Arabia', *Human Rights Watch*,
 <<http://www.hrw.org/en/reports/2004/07/13/bad-dreams>> accessed June 2012.
- (2006), 'Building Towers, Cheating Workers: Exploitation of Migrant Construction Workers in the United Arab Emirates', *HRW*, 18: 8.
- (2007), 'Exported and Exposed Abuses against Sri Lankan Domestic Workers in Saudi Arabia, Kuwait, Lebanon, and the United Arab Emirates', *HRW*, 19: 16(C).
- ILO (2005), *A Global Alliance Against Forced Labour*. Geneva: International Labour Office.
- (2011), 'Combating Forced Labour and Trafficking of Indonesian Migrant Workers', *International Labour Organization*,
 <http://www.ilo.org/jakarta/whatwedo/projects/WCMS_116048/lang-en/index.htm> accessed June 2012.
- Jeffreys, S. (2002), 'Australia and the Traffic in Women into Sexual Exploitation', *Arena Magazine*,
 <<http://mc2.vicnet.net.au/home/catwaust/files/austtraffic.htm>> accessed June 2012.
- Johnson, M. and Wilke, C. (2012), *Caged in and Breaking Loose: Intimate Labour, the State and Migrant Domestic Workers in Saudi Arabia and Other Arab Countries*, Paper Presented to the Trafficking and Modern Slavery Seminar, University of Nottingham, March 29.

- Jureidini, R. and Moukarbel, N. (2004), 'Female Sri Lankan Domestic Workers in Lebanon: A Case of "Contract Slavery"?' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30/4: 27.
- Kammer, A. (2011), 'The Eternal Politics of Debt and Forgiveness', *Guernica*, <http://www.guernicamag.com/spotlight/anthony_kammer_the_eternal_pol/> accessed June 2012.
- Kara, S. (2010), *Inside the Business of Sex Trafficking*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kagan, C. (2011), *Experiences of Forced Labour among Chinese Migrant Workers*. London: Joseph Rowntree Foundation.
- Kempadoo, K., Sanghera, J. and Pattanaik, B. (eds.) (2005), *Trafficking and Prostitution Reconsidered*. London: Paradigm.
- King, R. (2002), 'Towards a New Map of European migration', *International Journal of Population Geography*, 8: 89–106.
- Kopytoff, I. (1982), 'Slavery', *Annual Review of Anthropology*, 11: 207–230.
- (1986), 'The Cultural Biography of Things: Commodification as Process', in Appadurai, A. (ed.), *The Social Life of Things*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 64–94.
- Kwong, P. (2002), 'Forbidden Workers and the U.S. Labor Movement: Fuzhounese in New York City', *Critical Asian Studies*, 34/1: 69–88.
- Kyle, R. and Koslowski, R. (eds.) (2011), *Global Human Smuggling: Comparative Perspectives*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Lan, P. (2007), 'Legal Servitude and Free Illegality: Migrant "Guest Workers" in Taiwan', in Parrenas, R. and Siu, L. (eds.), *Asian Diasporas*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Lister, R. (1997), *Citizenship: Feminist Perspectives*. Houndmills: Macmillan.
- Losurdo, D. (2011), *Liberalism: A Counter-History*. London: Verso.
- Madziva, R. (2010), 'Living Death: Separation in the UK', *Forced Migration Review*, 34: 70–71.
- Mahdavi, P. (2011), *Gridlock: Labor, Migration and Human Trafficking in Dubai*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Marshall, P. and Thatun, S. (2005), 'Miles Away: The Trouble with Prevention in the Greater Mekong Sub-region', in Kempadoo, K., Sanghera, J. and Pattanaik, B. (eds.), *Trafficking and Prostitution Reconsidered*. London: Paradigm.
- Marshall, T. (1949), *Citizenship and Social Class: And Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1954), *Capital*, Vol. 1. London: Lawrence & Wishart.
- McVeigh, T. (2009), 'Debt Chasers Accused of Bullying Calls and Threats', *The Observer*, 28 June.
- Mitton, L. (2008), *Financial Inclusion in the UK: Review of Policy and Practice*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- O'Connell Davidson, J. (2010), 'New Slavery, Old Binaries: Human Trafficking and the Borders of "Freedom"', *Global Networks*, 10/2: 244–261.

- OSCE (2006), *Handbook on Establishing Effective Labour Migration Policies in Countries of Origin and Destination*. OSCE, IOM and ILO.
- Papadopoulos, T. (2005), *The Recommodification of European Labour: Theoretical and Empirical Explorations*, ERI Working Paper Series No. 3. Bath: University of Bath, European Research Institute.
- Pateman, C. (1998), 'The Patriarchal Welfare State', in Landes, J. (ed.), *Feminism: The Public and the Private*. Oxford: Oxford University Press, pp. 241–274.
- Plant, R. (2008), *Forced Labor: Critical Issues for US Business Leaders*, Background Paper Prepared for Conference on 'Engaging Business: Addressing Forced Labor', Atlanta, Georgia, February 20,
<http://www.ilo.org/empent/areas/business-helpdesk/tools-resources/WCMS_092176/lang-en/index.htm> accessed June 2012.
- Prakash, G. (1993), 'Terms of Servitude: The Colonial Discourse on Slavery and Bondage in India', in Klein, M. (ed.), *Breaking the Chains*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Prokhovnic, R. (1999), *Rational Woman: A Feminist Critique of Dichotomy*. London: Routledge.
- Puwar, N. (2004), *Space Invaders: Gender, Race and Bodies out of Place*. Oxford: Berg.
- Quintana, V. (2004), 'Why the Mexican Rural Sector Can't Take it Anymore', in Gonzalez, G. et al. (eds.), *Labor Versus Empire: Race, Gender and Migration*. London: Routledge.
- Radin, M. (1996), *Contested Commodities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sayer, D. (1991), *Capitalism and Modernity*. London: Routledge.
- Schloenhardt, A. (2003), *Migrant Smuggling: Illegal Immigration and Organized Crime in Australia and the Asia-Pacific Region*. Leiden, The Netherlands: Brill Academic.
- Sharma, N. (2003), 'Travel Agency: A Critique of Anti-trafficking Campaigns', *Refuge*, 21/3: 53–65.
- Sobieszczyk, T. (2002), 'Risky Business: Debt Bondage International Labor Migration from Northern Thailand', Paper presented at the IUSSP Regional Population Conference on Southeast Asia's Changing Population in a Changing Asian Context. Bangkok.
- Soderlund, G. (2005), 'Running from the Rescuers: New U.S. Crusades against Sex Trafficking and the Rhetoric of Abolition', *NWSA Journal*, 17/3: 64–87.
- Standing, G. (2011), *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Stoll, D. (2010), 'From Wage Migration to Debt Migration? Easy Credit, Failure in El Norte, and Foreclosure in a Bubble Economy of the Western Guatemalan Highlands', *Latin American Perspectives*, 37/1: 123–142.
- Testai, P. (2008), 'Debt as a Route to Modern Slavery in the Discourse on "Sex Trafficking": Myth or Reality?', *Human Security Journal/Revue de la Sécurité Humaine*, No. 6,
<<http://www.humansecuritygateway.com/showRecord.php?RecordId=21920>> accessed June 2012.
- Triandafyllidou, A. and Maroukis, T. (2012), *Migrant Smuggling*. London: Palgrave Macmillan.
- Turton, D. (2003), *Conceptualising Forced Migration*, RSC Working Paper No. 12. Oxford: Refugee Studies Centre.

- UNDP (2009), *Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, <<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/>> accessed June 2012.
- USDHHS (2011), *Factsheet: Human Trafficking*. Department of Health and Human Sciences, <http://www.acf.hhs.gov/trafficking/about/fact_human.html> accessed June 2012.
- US State Department (2006), *Fact Sheet: Distinctions Between Human Smuggling and Human Trafficking*, <<http://www.state.gov/m/ds/hstcenter/90434.htm>> accessed June 2012.
- World Bank (2011), *Migration and Remittances Factbook 2011*, <<http://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf>> accessed June 2012.

